

**Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка**

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ (1944–1953): ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Колективна монографія

**IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING**

2022

УДК 94(477.8)"1944/1953"

З 36

Рецензенти:

Білан Сергій Олексійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Лазурко Лідія Миколаївна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 3 від 31 березня 2022 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 10 від 29 березня 2022 р.)

**Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–
З 36 1953): повсякденне життя** : колективна монографія / відп. ред.
В. Ільницький. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. 370 с.

ISBN 978-9934-26-217-3

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти повсякденного життя населення Західної України у перші повоєнні роки. Зокрема, висвітлено щоденне життя селянства, учителів, школярів, українських повстанців та підпільників, переселених і депортованих осіб тощо. Окремі студії присвячені історіографії проблеми.

Представлені у монографії дослідження можуть бути ко-рисними науковцям, учителям, студентам, учням та усім, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94(477.8)"1944/1953"

© О. Каліщук, С. Біла, І. Лозинська, Г. Гриценко, О. Вознюк,
О. Свйонтик, М. Юшишин, Л. Гриник, Н. Кантор, Я. Антонюк,
В. Міщанин, В. Даниленко, М. Галів, Н. Ільницька, М. Гранд, В. Гулай, В. Трофимович,
Л. Трофимович, І. Савчук, Л. Стрільчук, Л. Сосницька, Ю. Стецик, М. Ярушак,
О. Павловський, В. Ільницький, Л. Гриник, Е. Андрющенко
Ю. Каганов, А. Жив'юк, 2022

ISBN 978-9934-26-217-3

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University**

**WESTERN UKRAINIAN
LANDS IN THE FIRST
POSTWAR YEARS
(1944–1953):
EVERYDAY LIFE**

Collective Monograph

**IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING**

2022

UDC 94(477.8)"1944/1953"

W 36

Reviewers:

Bilas Serhiy Oleksiyovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of International Relations and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Lazurko Lidiya Mykolayivna – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Recommended for publication by the Academic Council of the Faculty of History of Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University
(Minutes № 3 of March 31, 2022)

Recommended for publication by the Academic Council
of Zaporizhzhya National University
(Minutes № 10 of March 29, 2022)

W 36 Western Ukrainian lands in the first postwar years (1944–1953): everyday life : Collective Monograph / red. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2022. 370 p.

ISBN 978-9934-26-217-3

The proposed monograph presents some aspects of everyday life of the population of Western Ukraine in the first postwar years. In particular, the daily life of peasants, teachers, schoolchildren, Ukrainian insurgents and underground, displaced and deported persons, etc. Separate studies are devoted to the historiography of the problem.

The research can be useful for scientists, teachers, students, pupils, and all who are interested in the history of Ukraine of the twentieth century.

UDC 94(477.8)"1944/1953"

© O. Kalishchuk, S. Bila, I. Lozynska, G. Galyna, V. Gulay, O. Vozniuk, M. Haliv, O. Sviontyk, M. Yushchyshyn, V. Ilnytskyi, L. Hrynyk, N. Kantor, Y. Antoniuk, V. Mishchanyn, V. Danylenko, N. Ilnytska, M. Grand, V. Trofymovych, L. Trofymovych, I. Savchuk, L. Strilchuk, L. Sosnytska, Y. Stetsyk, M. Yarushak, O. Pavlovskyi, L. Hrynyk, E. Andriushchenko, Y. Kahanov, A. Zhyviuk, 2022

ISBN 978-9934-26-217-3

ЗМІСТ

Періодика як джерело до вивчення історія повсякдення на західноукраїнських землях у 1944–1953 рр.

(Оксана Каліщук).....9

Візуальні, писемні та усні джерела до вивчення історії повсякдення Дрогобиччини (1944–1953)

(Світлана Біла, Ірина Лозинська, Галина Гриценко).....25

Політика визиску сталінським тоталітарним режимом населення Тернопільської області на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки: нові інтерпретації та джерела

(Василь Гулай, Оксана Вознюк).....36

Повсякдення викладачів і студентів педагогічного та учительського інститутів у Львові (1944–1953)

(Микола Галів, Олександр Свйонтик, Мирослав Юцишин)....52

Повстанське повсякдення у воєнних реаліях (1944–1950-і рр.): вибрані питання

(Василь Ільницький, Лілія Гриник, Наталія Кантор).....94

Кримінальний аспект повоєнного життя Галичини: озброєні злочинські банди (1944–1950)

(Ярослав Антонюк, Василь Ільницький).....116

Криміногенна ситуація у Закарпатській Україні (1944–1945) у міліцейських оперативних зверненнях

(Василь Міщанин).....132

Засоби радянського інформаційно-психологічного впливу на жителів Західної України в 1944–1945 рр.

(Василь Даниленко).....158

Повсякденне життя населення Дрогобиччини (1947–1948): нове документальне свідчення

(Микола Галів, Наталія Ільницька, Михайл Гранд).....183

Стан захворюваності та поширення хворіб населення західних областей України (1944–1953) (Василь Гулай).....	243
Депортовані з Польщі українці на Волині в 1944–1950-х рр. (Володимир Трофимович, Лілія Трофимович, Ірінія Савчук)...	258
Окремі аспекти повсякденного життя волинських вчителів у повоєнні роки (1944–1953) (Людмила Стрільчук, Лілія Сосницька).....	278
Обшуки, арешти, допити як явища повсякденного неспокою у житті Жовківської монастирської спільноти (1944 – 1946) (Юрій Стецик, Марія Ярушак, Остап Павловський).....	295
Греко-католицька церква та український визвольний рух у повоєнній дійсності (Василь Ільницький, Лілія Гриник).....	319
Матеріально-побутові умови життя мешканців Західної України у спецповідомленнях радянських органів державної безпеки (1946–1953) (Едуард Андрющенко Юрій Каганов).....	337
Молодіжна ОУН у Гощанській середній школі (1947–1948): наставники, учні, езекутори (Андрій Жив'юк).....	349
Перелік умовних скорочень	367

CONTENTS

Periodicals as a source for studying the history of everyday life in the western Ukrainian lands in 1944–1953
(*Oksana Kalishchuk*).....9

Visual, written and oral sources for studying the history of everyday life in Drohobych (1944–1953)
(*Svitlana Bila, Iryna Lozynska, Grytsenko Galyna*).....25

The policy of exploitation by the Stalinist totalitarian regime of the population of Ternopil region at the final stage of the Second World War and in the first postwar years: new interpretations and sources
(*Vasyl Gulay, Vozniuk Oksana*)..... 36

Everyday life of teachers and students of pedagogical and teacher's institutes in Lviv (1944–1953)
(*Mykola Haliv, Oleksandra Sviontyk, Myroslav Yushchyshyn*)..... 52

Insurgent everyday life in military realities (1944–1950s): selected issues
(*Vasyl Ilnytskyi, Lilia Hrynyk, Nataliya Kantor*)94

Criminal aspect of post-war life in Galicia: armed thieving gangs (1944–1950)
(*Yaroslav Antoniuk, Vasyl Ilnytskyi*)..... 116

Criminogenic situation in Transcarpathian Ukraine (1944–1945) in police operational appeals
(*Vasyl Mishchanyyn*)..... 132

Means of Soviet informational and psychological influence on the inhabitants of Western Ukraine in 1944–1945
(*Vasyl Danylenko*)..... 158

Everyday life of the population of Drohobych region (1947–1948): new documentary evidence
(*Mykola Haliv, Nataliya Ilnytska, Mykhail Grand*).....183

The incidence and prevalence of diseases of the population of the western regions of Ukraine (1944–1953): newly discovered sources and modern historiography of the problem (<i>Vasyl Gulay</i>).....	245
Ukrainians deported from Poland to Volhynia in 1944–1950 (<i>Volodymyr Trofymovych, Liliia Trofymovych, Iriniia Savchuk</i>)...258	
Some aspects of everyday life of Volyn teachers in the postwar years (1944–1953) (<i>Liudmyla Strilchuk, Liliia Sosnytska</i>).....	278
Searches, arrests, interrogations as phenomena everyday anxiety in life Zhovkiv monastery community (1944–1946) (<i>Yurii Stetsyk, Maria Yarushak, Ostap Pavlovskyi</i>).....	295
The Greek Catholic Church and the Ukrainian Liberation Movement in the Postwar Reality (<i>Vasyl Ilnytskyi, Liliia Hrynyk</i>).....	319
Living conditions of the Western Ukraine population based on soviet state security agencies' reports (1946–1953) (<i>Eduard Andriushchenko Yurii Kahanov</i>).....	337
Youth OUN in Hoscha Secondary School (1947–1948): mentors, students, executors (<i>Andriy Zhyviuk</i>).....	349
The List of Abbreviations	367

ПОЛІТИКА ВИЗИСКУ СТАЛІНСЬКИМ ТОТАЛІТАРНИМ РЕЖИМОМ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ: НОВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА

Пропонована тема дослідження важлива в теоретико-методологічному та прикладному історичному вимірі, даючи змогу через критичний аналіз попередньої історіографії, долучення нових фактологічних відомостей та критичний аналіз історичних джерел, що залишалися поза увагою попередніх авторів, запропонувати новітню ретроспективу соціально-економічних процесів утвердження сталінізму в західноукраїнському регіоні на регіональному і локальному рівнях.

Комплексний історіографічний аналіз наукової літератури та історичних окресленої проблематики може стати предметом окремої, не однієї джерельно-історіографічної розвідки – як з точки зору критичного перегляду основних постулатів історіографії радянського періоду, так і для розширення дослідницького поля сучасних авторів.

На наше переконання, прикладом позитивних напрацювань вітчизняної історіографії останніх років може слугувати докторська монографія В. Старки¹ та колективна монографія за редакцією В. Ільницького². Зокрема, в останній публікації співатором цього дослідження запроновано розділ, що, серед іншого, включає базові питання актуальної теми публікації³.

На основі проведеного аналізу радянської та сучасної української історіографії видається доцільним уведення до широкого наукового вжитку таких джерел, як районні й міські газети, публікації яких в локальному вимірі ілюструються харак-

¹ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2019. 550 с.

² Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. 380 с.

³ Гулай В. Матеріально-побутове становищення населення західних областей України (1944–1953 рр.). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953)*: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2021. С. 338–345.

тер, вектори та результати пропагандистського супроводу уніфікації соціально-економічного життя мешканців західноукраїнського регіону на прикладі селянства Тернопільщини на завершальному етапі Другої Світової війни і в перші повоєнні роки.

Метою пропонованого дослідження є комплексний аналіз передумов, характеру та наслідків соціально-економічної політики сталінізму на прикладі Тернопільської області Української РСР 1944–1947 рр. крізь призму сучасної вітчизняної історіографії та нововиявлені джерела.

Відповідно до поставленої мети, автори планують розв'язати такі дослідницькі завдання:

- вказати на комплекс передумов, що визначали характер соціально-економічних перетворень у західних областях України на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки;

- акцентувати увагу на основних економічних та юридичних складових політики визиску селянства як чільної складової складової соціально-економічної політики сталінського тоталітарного режиму в окреслений період;

- показати трансформацію соціально-економічного життя мешканців Тернопільщини в умовах уніфікації господарського життя радянською владою;

- запровадити до публічного наукового дискурсу нові джерельні матеріали, що уможливають ширше, ніж у попередній радянській та сучасній українській історіографії, розкрити характер, напрями, інструменти й результати економічного визиску селянства Тернопільської області у вказаних вище хронологічних межах;

- зосередити увагу на наслідках використання засобів фіскального тиску, адміністративних обмежень і заборон для обмеження господарської активності та рівня життя переважної більшості селянських господарств краю;

- запропонувати перспективні напрями подальших досліджень для конкретизації та розширення запропонованої дослідницької методики.

На завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки матеріально-побутові умови життя населення

західних областей України визначали регіональні особливості в структурі грошових доходів та видатків, рівневі споживання продуктів харчування і товарів широкого вжитку, якості житлових умов проживання тощо. Аналізуючи післявоєнну соціально-економічну політику радянської влади в регіоні, В. Старкою виокремлено два основні етапи. Під час першого, що охопив два перші повоєнні роки, основна увага приділялася відновленню радянського управлінського апарату та налагодженню системи економічного визиску місцевого населення. Постійно моніторячи настрої населення, влада не вдавалася до радикальних економічних заходів. Деякий час більшовики навіть використовували ринкові механізми відновлення господарського життя. Одним із таких способів стала необмежена торгівля харчами на ринках за вільними цінами. Проте період лояльного ставлення до одноосібних господарств тривав недовго. Тоталітарній державі не потрібна чисельна заможна і не контрольована верства суспільства. Сильні одноосібні господарства ніяк не вписувалися в радянську економічну модель сільськогосподарського виробництва¹.

Негативний досвід попереднього етапу соціально-економічних перетворень в аграрному секторі краю посилював недовіру місцевого населення до політики радянської влади. У перші повоєнні роки влада була зацікавлена насамперед у підвищенні продуктивності селянських господарств, продукція яких запівдарма вилучалася через систему обов'язкових державних поставок та фіскальними засобами тиску.

Опосередковане уявлення про матеріально-побутовий рівень життя сільського населення у перші повоєнні роки дають архівні матеріали щодо стану сільського господарства регіону на час відновлення радянського режиму. В 1945 р. одноосібні селянські господарства, які домінували в аграрному секторі краю користувалися 3 509 тис. га посівних площ, у тому числі у

¹ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр. : автореф. дис... докт. іст. н. / Переяслав-Хмельницький, 2019. С. 20.

Тернопільській області – 847,3 тис. га та в сусідніх тодішній Ровенській і Волинській – 515,5 тис. га і 503,2 тис. га відповідно¹.

Комуністична влада розглядала підсобні господарства як тимчасове явище. Вважалося, що у процесі розвитку колгоспного виробництва підсобні господарства – носії приватновласницької психології – поступово зникнуть. Тому щодо них провадилася жорстка політика. 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР, ЦК ВКП(б) ухвалила постанову «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», яка зобов'язувала місцеві органи влади вилучити у селян надлишкові ділянки землі, що перевищували встановлені державою норми землекористування².

Реалізація політики колективізації одноосібних селянських господарств докорінним чином змінювала відносини власності на селі та соціальний статус західноукраїнських селян, негативно вплинула на їхнє й так невисоке матеріальне становище. Усуспільнення землі як основного джерела натуральних і грошових надходжень селянських господарств разом із вилученням худоби та реманенту позбавляло селян господарської самостійності, ставило їх у залежність від держави, насамперед в особі місцевих керівників.

Протягом 1945–1948 рр. посівні площі одноосібних господарств скоротилися на 54 %, поголів'я ВРХ – третину, коней понад 42 %, овець та кіз – 20 %³.

Законодавче обмеження максимальних розмірів землекористування (в середньому 7–10 га) в умовах розгортання колективізації змушувало багатьох селян вдаватися до фіктивного поділу власного господарства, коли воно ділилося між дорослими членами родини, які мали вести самостійне господарство, проте вони й надалі обробляли землю, вирощували худобу разом. Посилення податкового тиску, зі

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р- 582 Статистичне управління Української РСР. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 70–72.

² Сеньків М. Форми та методи експлуатації колгоспного селянства західного регіону України (кінець 40–початок 50-х рр. XX ст.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2013. Вип. 32. С. 50–51.

³ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 70–72.

свого боку, значно сприяло зростанню масштабів приховування земельних угідь, які залишалися основним джерелом натуральних та грошових надходжень селянських родин¹.

Враховуючи те, що в перші повоєнні роки кількість колективізованих господарств була незначною, тому основний тягар виконання планів заготівель сільськогосподарської продукції падав на одноосібні селянські господарства. При цьому місцеві керівники, прагнучи забезпечити виконання і перевиконання встановлених розмірів грошових та натуральних надходжень із аграрного сектору регіону, не звертали уваги на наслідки політики визиску.

Упродовж 1944–1950 рр. частка обов'язкових поставок від загального врожаю селянських господарств зросла по зернових з 5,7 % до майже 13 %, картоплі – відповідно з 3 до 5,3 %, молока з 2,8 до 5,6 %². Причому державні ціни на вказані продукти були чисто символічними, а невиконання обов'язкових поставок у встановлені терміни загрожувало адміністративною чи кримінальною відповідальністю.

Фіскальна політика держави була скерована на придушення навіть тієї прихованої господарської ініціативи. Вагому частку доходів державного бюджету СРСР становив загальндержавний сільськогосподарський податок, який вираховувався з наявної у господарстві ріллі. Так, у 1944 р. звільнялися від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори та одноосібні господарства, дохід яких не перевищував 2000 руб. Сума податку, обчислена для господарств, що вступили до колгоспів, зменшувалася на 25 %³.

Отже, як уже зазначалося вище, щоб схилити одноосібні селянські господарства до членства у колгоспах, сільськогосподарський податок був для них на 25 % вищим, ніж із господарств колгоспників, а норми заготівель сільськогосподарської продукції у порівнянні із колгоспниками – вищими в 1,5–2 рази. Ці норми фіксувала постанова Ради Міністрів УРСР від 23 серпня

¹ Радянська Україна. 1947. 11 квітня.

² Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі. Львів : ЛФ УАДУ-Логос, 2000. С. 56.

³ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р. 290. Тернопільський обласний фінансовий відділ. Оп. 5. Спр. 876. Арк. 78–79.

1947 р. «Про оподаткування сільських господарств західних областей УРСР». Згідно з нею, на господарства зі щорічним прибутком 10 тис. крб. встановлювалися надбавки до податку в розмірі 50 % до 15 тис. крб. – 70 %, більше 15 – 100 %¹.

У 1947 р. завищених розмірів сільськогосподарського податку не змогли сплатити 450 господарств Тернопільської області, 596 – Ровенської та 137 – Станіславської областей².

Неодноразово (1946, 1948, 1952) переглядались норми прибутковості одноосібних господарств і збільшувався сільськогосподарський податок. При цьому нарахування податку на посіви городніх культур були вищими від зернових у 7,5 разів³.

При цьому радянська податкова політика була скерована, насамперед на придушення господарської самостійності заможних селянських господарств. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1947 р., податки для таких господарств збільшувалися на 50 % порівняно з іншими – бідняцькими та середняцькими, а термін розрахунків скорочувався на два-три місяці⁴. Поряд з цими заходами, з другої половини 1947 р. підвищувалися розміри обов'язкових поставок для «куркульських» господарств, зокрема, по зерну – на 50 %, овочах – 100 %, м'ясу – на 150 %⁵.

Від часу відновлення радянської влади в західноукраїнському регіоні до скасування з 1946 р. селяни сплачували також окремий воєнний податок. Уведений в дію Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня від 1941 р. «Про воєнний податок», він базувався на принципі подушного обкладання, що значно розширило контингент платників насамперед у сільській місцевості, головню за рахунок осіб, які раніше не були платниками податку. До них насамперед належали непрацюючі за наймом працездатні члени сімей колгоспників та інших категорій сільських мешканців. Воєнний податок відрізнявся від запроваджених податків тим, що його розміри збільшувалися на

¹ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. 1947. № 17. С. 2–5.

² Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі... С. 57.

³ Кожухало І. Жорстокий хліб. Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки. *Сільські обрії*. 1989. № 7. С. 20.

⁴ Гаврилюк О. Н. Заможне селянство Західної України як об'єкт репресивної політики сталінізму у другій половині 40-х – на початку 50-х років. *Питання історії України* : збірник наукових статей. 1998. Т. 2. С. 121.

⁵ Там само. С. 122.

50 % для тих громадян, які за віком підлягали мобілізації до армії, але з якихось причин не були призвані. Колгоспники та одноосібники сплачували щорічний воєнний податок у розмірі від 150 до 600 крб з кожного члена господарства. Ставки податку диференціювалися по областях, районах, а в окремих випадках навіть по населених пунктах залежно від розмірів прибутку місцевого колгоспного двору, що зумовлювалося, головним чином, різним рівнем цін на сільгосппродукти та іншими особливостями регіонів. Диференціація ставок військового податку надавала йому прибуткового характеру й наближала до сільськогосподарського податку, який збирався із селянського господарства загалом. Основним критерієм диференціації ставок воєнного податку по регіонах був розмір натуральних і грошових прибутків колгоспників, одержаних у середньому на один колгоспний двір не лише від особистого підсобного господарства, а й від колективного. Розміри прибутків колгоспників фінансові органи визначили на основі матеріалів Наркомату сільського господарства про виплати і видатки колгоспникам по трудовнях, даних статичних органів про урожайність, валові збори на присадибних ділянках, товарності господарств колгоспників та рівень цін на сільськогосподарську продукцію на колгоспних базарах. Ураховувалася також близькість ринків, транспортні умови в місцевості та інші чинники. За встановленою для районів та сільських населених пунктів ставкою сплачували податок також і непрацюючі за наймом члени сімей сільських платників податку. За чинною шкалою гранична річна сума податку визначалась у 2700 крб для осіб непризового і 4050 крб – призовного віку¹.

У загальних рисах вказуючи на недоліки фінансових агентів та голів сільських рад, автор закликає «... на всю широчінь розгорнути політмасову роботу серед населення, активніше залучати до цієї справи актив села, роз'яснити населенню, що їх гроші підуть швидко відбудову народного господарства»².

¹ Перехрест О. Г. Податкова політика радянської держави в українському селі в роки німецько-радянської війни. *Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей*. 2007. Вип. 11. С. 283.

² Ковальчук Г. Дбати за виконання грошових податків. *Більшовицьким шляхом*. 1945. № 46. 30 вересня. С. 2.

Поряд з цим застосовувалися й прямі обмежувальні заходи. Так, 22 листопада 1943 р. уряд УРСР, згідно з вимогами постанови РНК СРСР «Про заборону торгівлі хлібом до виконання плану хлібозаготівель» (вересень 1943 р.), заборонив не лише колгоспам, а й колгоспникам та одноосібним господарствам (крім прифронтових районів) продаж і обмін зерна, борошна і печеного хліба до виконання ними планів здачі хліба по обов'язкових поставках, у фонд Червоної армії, натуроплати за роботи МТС, а також засипки колгоспами насінневих та мінімальних фуражних фондів. За порушення цієї постанови голів колгоспів та інших посадових осіб притягували до судової відповідальності, а колгоспники й одноосібники, затримані при незаконній торгівлі хлібом, на перший раз підлягали штрафу в сумі 300 крб, а у повторному випадку – притягувалися до судової відповідальності з конфіскацією продуктів¹.

Поряд з податками грошима селяни виконували зобов'язання по поставках сільськогосподарської продукції. Як і колгоспи, вони здавали продукцію не безкоштовно, а за певну винагороду – продаж здійснювався за твердими державними цінами (у декілька, а то й десятки разів нижчими від базарних). Але оскільки здача державі певної частини продукції була обов'язковою й здійснювалася не за договором, а на підставі закону, то ці поставки мали силу і характер податку й були фактично натуральним податком із селянських господарств. Господарства колгоспників та одноосібників зобов'язані були здавати державі за встановленими для областей нормами м'ясо, молоко, яйця, вовну, зернові, картоплю, шкірсировину та деякі інші види сільгосппродукції. До здачі залучалися господарства, які мали посіви зернових; молока та молочних продуктів, які утримували корів; шерсті – вівці та кози. Здавати певну кількість м'яса, молока, яєць, шкірсировини зобов'язувалися навіть ті господарства, які не мали ні свиней, ні корів, ні овець, ні домашньої птиці. Шкіри великої рогатої худоби в обов'язковому порядку мали

¹ Перехрест О. Г. Податкова політика радянської держави в українському селі в роки німецько-радянської війни... С. 288–289.

здаватися заготівельним організаціям. Допускалася заміна відсутньої продукції іншою за встановленим еквівалентом¹.

Докладного розгляду потребують такі непрямі (в реаліях сталінського тоталітаризму фактично було усунуто добровільний чинник участі громадян у відповідних фінансових операціях, що потребує докладнішого аналізу далі) фінансові інструменти, як воєнні державні позики. Серед неподаткових форм особливе місце займає державна воєнна позика. У найзагальніших рисах можемо зазначити, що в період німецько-радянської війни в СРСР було проведено передплати на чотири воєнні державні позики (1942, 1943, 1944 та 1945). Саме останні дві стали вагомим чинником реалізації політики тиску в західноукраїнському регіоні загалом та в межах відновлених адміністративних кордонів Тернопільської області зокрема. Передплатна ціна на них перевищувала їхню номінальну вартість. Більшість робітників і службовців передплачували облігації на суму, рівну їхньому місячному, а багато хто – півтора- або двомісячному заробітку².

Позики випускали терміном на 20 років і складалися з двох випусків: виграшного та відсоткового. Виграшний поширювали серед населення, а відсотковий (4 % річних) – серед артилей, товариств, кооперації³.

Завдяки цим позикам СРСР мобілізував значні кошти населення для фінансування воєнних витрат. Так, у 1943–1944 рр. надходження за позиками склали 9–10 % всіх доходів державного бюджету СРСР. Кошти, що надійшли від цих позик, покрили 15 % воєнних витрат Радянського Союзу⁴. Для порівняння, якщо в 1944 р. надходження від державних позик у державний бюджет складали 32,6 млрд руб., 1945 р. –

¹ Перехрест О. Г. Податкова політика радянської держави в українському селі в роки німецько-радянської війни... С. 289.

² Першина Т. С. Воєнні державні позики СРСР. Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Voennij_derzhavni

³ Ткач І. Аналіз спроможності фінансової системи держави функціонувати в особливий (кризовий) період: досвід Великої Вітчизняної війни та стан сьогодення. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2011. Вип. 2 (5). Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11timtss.pdf>.

⁴ Першина Т. С. Воєнні державні позики СРСР...

29 млрд руб., то прями податки з населення 1944 р. принесли 37 млрд руб., наступного – 39,8 млрд. руб.¹

Нижче докладніше зупинимося публікаціях тогочасної районної та міської періодики Тернопільщини.

Головний бухгалтер районної ощадної каси м. Заліщики В. Хорошагін на сторінках місцевої “районки” намагався переконати читачів, що «Величезний успіх позик і лотерей у роки Вітчизняної війни свідчить про непохитне бажання нашого народу прискорити перемогу над ненависним німецьким фашизмом. Наш героїчний народ нічого не шкодує, все віддає, щоб тільки наблизити жаданий день повної перемоги»².

Проте наводячи цифру виплачених виграшів від позики за 1944 р. (по СРСР загалом 1,8 млрд крб. та окремо взятій ощадній касі в м. Заліщики – 7 тис.)³, автор не конкретизує, скільки саме коштів було залучено та якими методами у цьому Заліщицькому районі Тернопільщини.

Але може навести приклади таких виграшів, що переконливо ілюструють матеріально-побутові умови життя переважної більшості мешканців краю. Так, у дописі завідувача Тернопільської центральної ощадкаси В. Шевчука наводяться приклади виплати як готівки на виграшні квитки Третьої державної воєнної позики та Четвертої грошово-речової лотереї, так і «шерстяний відріз на костюм»⁴.

Цей характерний приклад радянської комуністичної пропаганди завершувався патетичними словами: «... нещадно б'ємо ворога не тільки могутньою зброєю, не тільки самовідданою працею за лініями фронту, а й нашими трудовими заощадженнями, які хоче віддаємо в позику нашій великій державі»⁵.

Чи інший приклад пропаганди від вже згаданого видання («*Перемога*», м. Заліщики): «Нехай наші кошти ще більше закріплюють бойову славу нашої зброї», – так заявили селяни⁶, бо

¹ Ткач І. Аналіз спроможності фінансової системи держави функціонувати в особливий (кризовий) період: досвід Великої Вітчизняної війни та стан сьогодення....

² Хорошагін М. Радянські позик. *Перемога*. 1945. № 17. 1 травня. С. 2.

³ Там само.

⁴ Шевчук В. Одержують виграші. *Радянський Тернопіль*. № 28. 3 липня. С. 2.

⁵ Хорошагін М. Радянські позик... С. 2.

⁶ Звягінцев М. Вклади селян. *Перемога*. 1945. № 22. 12 травня. С. 2.

«Дружною передплатою селяни ще раз демонструють свою вдячність Червоній Армії і її полководцеві товаришеві Сталіну»¹.

В іншій публікації («*Більшовицька зброя*», с. Ланівці) можемо зауважити вже звичний позитивний початок, що «Всі селяни Ланівецької сільради завершили реалізацію Четвертої Державної Воєнної Позики, передплативши її на 115125 карбованців. Зараз селяни успішно сплачують передплату готівкою. Уже сплачено готівкою 42138 карбованців»², а на завершення у вивіреному партійними ідеологами пропагандистському стилі: «Селяни знають, що гроші, позичені ними державі, підуть на відбудову народного господарства, зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками та на дальніше зміцнення нашої країни»³.

Окремо варто проаналізувати дописи відповідальних партійних працівників (як то секретар Чортківського районного комітету КП(б) У І. Полуянова), які спрямовані на різні категорії читацької аудиторії місцевих районних газет, щоб краще донести партійно-урядові керівні настанови. Зокрема, публікація «Палко зустріли постанову уряду» починається вже майже канонічно ідеологічно-пропагандистським вступом, що «Натхнені успіхами героїчної Червоної Армії на фронтах Вітчизняної війни з німецько-фашистськими загарбниками, високою оцінкою діяльності радянського тилу, яку дав в першотравневому наказі товариш Сталін, трудящі нашого району з небувалим патріотичним піднесенням зустріли постанову нашого уряду про випуск Четвертої Державної Воєнної Позики»⁴, продовжується конкретизацією залучення до підписки на позики серед селян, робітників та службовців різних організацій Чортківського району, чому передують ... «Підписка на воєнну позику на підприємствах, установах, школах і селах проходять з великим успіхом»⁵.

Здавалося б черговий пропагандистський реверанс мав би принести свої результати: «Селяни с. Лисівці та Шипівці на

¹ Звягінцев М. Вклади селян. *Перемога*. 1945. № 22. 12 травня. С. 2.

² Пухно С. М. Вклади селян Ланівецької сільради. *Більшовицька зброя*. 1945. № 24. 30 травня. С. 2.

³ Пухно С. М. Вклади селян Ланівецької сільради... С. 2.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

мітингу одностайно заявили: «Жодного трудящого без облігації Четвертої Державної Воєнної Позики»¹. Але одночасно це ж село згадувалося в негативному контексті на тій же сторінці газети «Більшовицьким шляхом» (с. Товсте), коли секретар Товстенського РК КП(б)У М. Слободянюк наголошує: «Але в с. Шепівці, Кошилівці, Бураківка, Хмелива передплати позики готівкою проходять повільно. Отже, цим сільрадам треба працювати так, щоб в найкоротший строк повністю сплатити позику готівкою»².

Описуючи хід передплати на позику Третьої П'ятирічки (випуск 3-го року) в с. Вербятин, у матеріалі газети «*За нове життя*» (м. Бучач) одночасно йшла мова про те, що «... такі уповноважені, як Штогрін і Борис не зрозуміли свого завдання і ждуть поки хтось за них буде провадити роботу. А тому і зібрали готівки всього 2 процентів»³.

Не менш важливим способом мобілізації коштів були грошово-речові лотереї. Їх проводили у кілька етапів: випуск лотерейних квитків, підписка на квитки й оплата передплати. Виграші за всіма лотереями встановлювали в розмірі 20 % від їх номінальної суми. Вартість речових виграшів становила у першій лотереї 5,4 %, у другій – 12,4 %, третій – 15,3 %, четвертій – 14,2 %. Власникам лотерейних квитків надавали право одержати вартість виграної речі грошима⁴.

Ще одним способом збору коштів на воєнні потреби було створення різних фондів, куди населення могло перераховувати грошові кошти; найбільшим став Фонд оборони. Це були кошти особливого роду: вони не були ні податковими, ні позиковими ресурсами, а надходили як дар населення. Створення таких фондів ініціювало населення. Фінансові органи не брали активної участі в роботі цих фондів, лише виконували акумулюючу функцію. У Держбанку були відкриті спеціальні рахунки, куди всі охочі могли вносити пожерт-

¹ Тарасенко. Бити ворога вогнем і карбованцем. *Більшовицьким шляхом*. 1945. № 19. 5 травня. С. 2.

² Слободянюк М. Т. Протягом травня сплатити готівкою всю суму передплати на позику. *Більшовицьким шляхом*. 1945. № 19. 5 травня. С. 2.

³ Рябша І. І. Рівнятися на уповноважених Зубатого і Вікарчука. *За нове життя*. 1945. № 77. 18 липня. С. 1.

⁴ Ткач І. Аналіз спроможності фінансової системи держави функціонувати в особливий (кризовий) період: досвід Великої Вітчизняної війни та стан сьогодення...

вування. Кошти до фондів збирали через систему ощадкас, які приймали і переводили їх на рахунки Держбанку¹.

Методами, характерними для адміністративно-командної системи, здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. Так, мешканці Тернопільської області змушені були внести на будівництво танкової колони «Молодь Тернопільщини» близько 30 млн руб.².

Тернопільський колега В. Старка на основі опрацювання значного джерельного масиву цілком слушно зауважує, що пропонує більшовиками соціально-економічна модель взаємин із селянами абсолютно не враховувала ні бажань останніх, ні місцевих особливостей господарювання³.

Знаний вітчизняний дослідник окресленої проблематики О. Перехрест свого часу розставив відповідні акценти, зазначаючи, що базовим у відбудові економіки села став сталінський варіант системи колективного господарювання. Тож зусилля партійно-радянського керівництва центральних, республіканських та місцевих органів влади у відбудовному процесі на селі передовсім зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їхньої господарської діяльності. Повсюди воно розпочиналося відразу ж після визволення Червоною армією населеного пункту, а у значній частині районів здійснювалося фактично у прифронтових умовах. Практично заново доводилося створювати матеріальну базу, налагоджувати організацію виробництва, а в багатьох районах та селах повністю відновлювати сільськогосподарські галузі⁴.

З метою забезпечення політичного впливу і кращої організації виробничого процесу на селі за вказівками з центру військові ради та політвідділи армій взимку-навесні 1944 р. відрядили у визволені райони 220 офіцерів і політпрацівників,

¹ Ткач І. Аналіз спроможності фінансової системи держави функціонувати в особливий (кризовий) період: досвід Великої Вітчизняної війни та стан сьогодення...

² Сеньків М. Матеріально-побутові умови життя західноукраїнського селянства. *САРПАТИСА-КАРПАТИКА*. 2003. Вип. 27 : Карпатський регіон: історія і культура. С. 103–104.

³ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр... С. 20.

⁴ Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси : ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. С. 294.

знайомих з сільськогосподарським виробництвом, у т.ч. Тернопільську – 35 осіб. Військова рада 1-го Українського фронту в смузі дій фронту контролювала через своїх уповноважених кожний район і кожне село¹.

Водночас не можемо зі скепсисом підійти до фактів, які в сучасну українську історіографію, без критичної рецепції, перейшли ніби у спадок від т.зв української радянської історіографії. Перший момент пов'язаний із акцентом на велику матеріально-технічну допомогу військ Червоної армії в проведенні весняної сівби 1944 р., виконання польових робіт. На наше переконання, перевірити достовірність даних, які фігурують у відповідній історіографічній інтерпретації, неможливо, але навіть із зіставлення відповідних відомостей, можемо твердити, що обсяг виораного та засіяного (у т.ч. у Тернопільській області – 19 291 га, Ровенській – 14 401 га, Станіславській – 7204 га, Волинській – майже 4000 га)² був мізерним, у порівнянні із розмірами земельного фонду загалом.

Інший приклад. Військові частини передавали трофейну худобу і селянам. Навесні 1944 р. селяни-одноосібники Тернопільщини одержали від 3-ї танкової армії 1377 коней³. Але про фактичні реквізиції у селян тієї ж худоби, які супроводжували просування Червоної армії на захід, навіть не згадується.

На 1 січня 1945 р. у західних областях нараховувалося 37 колгоспів, у яких об'єдналися 11 тис. селянських господарств, у т.ч. в Тернопільській області – 2 тис. таких господарств⁴, тоді як у сусідній Львівській області, що вже після Тернопільщини була зайнята Червоною армією, тільки 1,2 тис.

Новий гендерний ракурс цієї проблематики пропонує Г. Чорній. Так, у Бережанському районі Тернопільської області на початку 1947 р. організовано два колгоспи, до яких залучено 60 жінок. В с. Демня ініціаторами та організаторами були голова та член жіночої ради А. Тимків і Марія Ковальчук; тут до колгоспу вступили 10 жінделегаток. У Почаївському районі

¹ Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. С. 316.

² Там само. С. 317.

³ Там само. С. 329.

⁴ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 58.

відбудовано 6 колгоспів, чотири з них у 1947 р. В усіх колгоспах 575 працездатних осіб, у т. ч. 348 жінок¹

Під час другого періоду, що тривав упродовж наступних восьми повоєнних років, за В. Старкою, активізувалася робота державного управлінського апарату зі створення великих колективних господарств, які, з одного боку, виступали основою радянської економічної моделі виробництва аграрної продукції, а з іншого – слугували засобом цілковитого тотального контролю з боку влади над селянами. Можна вести мову про впровадження своєрідної схеми радянського неокріпацтва².

Станом на 1 січня 1949 р. в 4 571 колгоспі було об'єднано 584,1 тис. селянських господарств, у тому числі в Тернопільській вже 85,7 тис.³. Зокрема, у звіті ЦК КП (б) У на XVI з'їзді КП (б) У від 25 січня 1949 р. зазначалося: «Селяни твердо стали на шлях колективізації. На 1 січня 1949 р. до колгоспів вступило селянських господарств: по Ізмаїльській області – 91 %, Волинській – 80 %, Дрогобицькій – 79 %, Чернівецькій – 81 %, Закарпатській – 46 %, Тернопільській – 34 %, Львівській – 34 %, Ровенській – 25 %, Станіславській – 17 %». Як бачимо, з усіх недавно приєднаних територій лише половина «твердо стала на шлях колективізації». Доцільно зазначити, що на Закарпатті в цей час процеси колективізації дещо загальмувалися, що пояснювалося проблемою нестачі радянських кадрів⁴.

До квітня 1950 р. кількість колективних господарств зросла до 6 768, або більше 94 % селянських господарств⁵. Щодо темпів колективізації в окремих областях, то того року на Тернопільщині було усульпінено понад 64 % селянських господарств та 66 % землі,

¹ Чорний Г. Політика радянської влади щодо жінок у процесі колективізації західноукраїнського регіону (середина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 20. С. 93.

² Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр... С. 20.

³ ЦДАВО України. Ф. Р-582. Оп. 2. Спр. 380. Арк. 58.

⁴ Вітенко М. Завершальний етап та основні наслідки колективізації на території західних областей УРСР (1948 – 1953 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії словян і 80-річчя професора Петра Федорчака. С. 126.

⁵ Когут П. В. Колективізація в західноукраїнському селі... С. 78.

а наступного року – її завершено¹. Загалом, на 1950 р. загальна кількість працездатних колгоспників у західних областях республіки становила 2 342 тис. осіб, у т.ч. в Тернопільській – 424 тис., Станіславській – 316 тис.².

Не витримавши тиску держави, на початку 1950-х рр. більшість одноосібних господарств припинили господарську діяльність та вступили до складу колективних. Із завершенням колективізації на західноукраїнському терені соціально-економічна модель життя місцевого селянства набула ознак однотипності з іншими регіонами³.

Отже, на основі проведеного аналізу політики визиску сталінським тоталітарним режимом населення Тернопільської області на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки через впровадження нових джерел та новітні історіографічні інтерпретації запропоновані відповідні висновки, узагальнення і пропозиції подальшої роботи:

по-перше, попри те, що окреслена тема може видаватися розкритою попередньою історіографією, на наше переконання, політика визиску сталінським тоталітарним режимом населення західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки потребує подальшого розвитку через впровадження нових джерел, сучасне відображення відомого фактологічного матеріалу, зокрема, статистики;

по-друге, запропоновані узагальнення дають підставу по-новому показати місце та роль соціально-економічної тематики в пропагандистській політиці сталінізму як чільного інструмента тотальної уніфікації усіх сфер суспільного життя західноукраїнського регіону в окреслений період;

по-третє, перспективним напрямом дослідження може стати вивчення регіональних та локальних контекстів радянської політики визиску населення краю через поєднання різних дослідницьких методик.

¹ Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. Київ : Видавництво АН УРСР, 1962. С. 123.

² Петренко В. С. Колгоспне селянство Української РСР в 1951–1970 рр. (зміни в складі, умовах праці і житті) : дис... док. іст. н. / Львів, 1971. С. 17.

³ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр... С. 20.